

УДК821.161.2

ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МОТИВУ СМЕРТІ У ПРОЗІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО ТА АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО: ДОСВІД ПОГРАНИЧЧЯ

Аліса МЕНШІЙ

*Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського,
вул. Нікольська, 24, Миколаїв, 54030, Україна,
e-mail: menshiyan@rambler.ru*

Проінтерпретовано художні аспекти мотиву смерті у повістях «Fata morgana», «Тіні забутих предків» Михайла Коцюбинського та «Будений хліб», «Рубають ліс» Антона Крушельницького крізь призму естетики україно-польського пограниччя. Зокрема встановлено, що персонажі митців, розмірковують про сутність життя та смерті, зокрема про смерть іншої людини, смерть як стихію та поведінку людини перед її обличчям, алегоричну смерть.

Ключові слова: література польсько-українського пограниччя, художній простір, мотив смерті, убивство, самогубство.

Література пограниччя протягом останніх десятиліть незмінно привертає увагу дослідників, стаючи своєрідним викликом через свою культурну багатозаровість та необхідність її охоплення у межах єдиного методологічного підходу. Феномен польсько-українського культурного пограниччя у літературі належить до найпродуктивніших напрямів. У Польщі літературу пограниччя досліджують у контексті різних методологічних підходів: регіоналізму, риторики, феміністичної критики, наратології, літературної антропології, інтертекстуальних досліджень, студій над гетерогенністю явищ культури тощо. В українському літературознавстві творчість письменників пограниччя – явище маловивчене. Уперше воно стало предметом комплексного аналізу в працях Оксани Веретюк [3], якій, зокрема, належить важливе спостереження щодо визначальної ролі «етнічної поляризації» у художній системі творів. Функціональність категорії пограниччя культур у письменстві XIX і XX століть розкривається у дисертаціях Олексія Сухомлинова [15], Марії Брацької [2], Тетяни Довжок [4]. На думку останньої, проблема осмислення процесів міжкультурних взаємин, виражених мовою художніх творів, – одна з найактуальніших у сучасному польському й українському літературознавстві [4, 4].

У процесі вивчення специфіки українсько-польського літературного пограниччя важливим є з'ясування наскрізних тем, проблем, властивих творчості багатьох письменників, а також наявність взаємовпливів і продовження певних традицій. З огляду на це логічним є звернення до творів Михайла Коцюбинського (1864–1913) та

Антон Крушельницького (1878–1937). Митців, народжених на Поділлі та в Галичині, об'єднує система багатонаціональної субкультури пограниччя як терену зустрічі різних народів і культур, вільна від однозначності полоноцентризму. Цінності «свого» світу письменники прагнули віднайти у польській, українській, єврейській культурах.

У каноні сучасної української літератури авторові «Тіней забутих предків», поза сумнівом, належить провідне місце. Він репрезентував поширений у світовій культурі тип національного митця, і єднав своєю творчістю розрізнений український духовний простір. М. Коцюбинський наполегливо прагнув вирватися з художнього кола народницького реалізму до вершин стильового естетства європейців.

Творча спадщина А. Крушельницького – письменника, драматурга, перекладача, педагога, публіциста – майже невідома сучасному читачеві. За радянської доби митець став жертвою комуністичного терору, а його науковий та мистецький доробок фактично був позбавлений неупередженого осмислення і критичного прочитання. Відтак, звернення до повістей письменника «Буденний хліб» та «Рубають ліс», як системи естетичних парадигм письменства рубежу XIX–XX століть, є важливою складовою формування цілісної картини вітчизняного мистецького життя означеного періоду. Постає А. Крушельницького, його літературна та педагогічна діяльність неодноразово ставали об'єктом досліджень науковців, таких як Микола Дубина, Степан Трофимук, Галина Панкевич, Василь Филипчук. Значно розширили уявлення про художні аспекти набутку митця роботи Олени Канчалаби «Антін Крушельницький – письменник, публіцист, педагог: матеріали до бібліографії та епістолярної спадщини» [1] та Оксани Новицької «Художня проза Антона Крушельницького: жанрово-стильові модифікації» [14].

Важливе місце у доробку А. Крушельницького належить його публіцистичним та літературно-критичним працям. Він рецензував збірку М. Коцюбинського «В путях шайтана і інші оповідання» (Львів, 1899). Критичний відгук було опубліковано у дев'ятому томі третьої книжки «Літературно-наукового вісника» за 1900 рік. У статтях «Тематика творчості М. Коцюбинського» та «Тіні забутих предків» на тлі творчості М. Коцюбинського відбився інтерес дослідника до стилю життя і праці великого сонцепоклонника. Як слушно зауважив М. Дубина, А. Крушельницькому пощастило передати атмосферу становлення Коцюбинського-письменника, духовний світ митця, оригінальність його почерку, розкрити його зв'язки з Іваном Франком, Василем Стефаником [5, 40].

М. Коцюбинський був обізнаний із творами А. Крушельницького. Про А. Крушельницького згадують адресанти М. Коцюбинського, зокрема Микола Вороний [10, 175], Володимир Гнатюк [10, 280, 300, 344], Михайло Комаров [11, 77], Іван Липа [11, 215, 217], Микола Чернявський [12, 280].

У 1911 році, під час перебування М. Коцюбинського у Криворівні, митці мали можливість краще пізнати один одного. Приємне спілкування вони продовжили наступного року. А. Крушельницький супроводжував автора «Тіней забутих предків» під час поїздки до криворівненського ворожбита [6, 541–542]. У листах до В. Гнатюка М. Коцюбинський передавав вітання А. Крушельницькому [8, 252]. Про їхнє листування невідомо, принаймні у чотиритомному виданні «Листів до Михайла Коцюбинського» та семитомнику творів М. Коцюбинського його не подано.

Зміна естетичної парадигми наприкінці XIX століття сприяла переосмисленню багатьох філософсько-культурних явищ. Відбувся перегляд художньої традиції та стилізованого вираження загальнолюдських мотивів у творах мистецтва. Популярною у цей період, переважно у зв'язку з філософією та естетикою декадансу, була тема смерті. З розвитком філософської думки, появою екзистенціалізму та бурхливими подіями XX століття ставлення до смерті певною мірою змінилося. Її сприймали як один із вимірів існування, перехід із однієї якості в іншу, як невід'ємну складову буття. На початку XX століття в українській літературі разом із пафосом «життєствердження» загострюється увага до теми смерті. Пробуджується інтерес до цього мотиву у філософії та світовій літературі – від давньогрецьких міфів про смерть-воскресіння, давньоіндійського епосу до осягнення цього мотиву в літературі кінця XIX – початку XX століть у творах Томаса Манна, Франца Кафки, Оскара Вайльда та ін.

Проблематиці смерті, яка постійно інтригує філософів, мистецтвознавців та літературознавців, присвячено чимало ґрунтовних розвідок, що вийшли з-під пера Філіпа Ар'єса, Тимофія Гаврилів, Жюльє Дельоза, Марії Зубрицької, Олександра Кожева, Мігеля де Унамуно, Григорія Чхаргішвілі. Вияви екзистенціалу смерті досліджували Віра Агеєва, Максим Нестелеєв, Олеся Омельчук, Катріна Хаддад, Ірина Цюп'як, Юрій Шерех та ін.

Звернення М. Коцюбинського до теми смерті не було випадковим явищем у літературі кінця XIX – початку XX століття. Як відомо, в останні роки свого життя митець тяжко хворів. Його листування фіксує моменти болісного переживання власного хворобливого стану здоров'я, яке не давало йому змоги писати. 19 лютого 1913 року (за два місяці до смерті) письменник закінчив один зі своїх листів до М. Могилянського такими словами: «Пишіть. Я не можу більше писати, ослаб» [8, 302]. Стан людини у критичній, кризовій ситуації цікавив Ореста Авдіковича (новела «Нарис одної доби»), Михайла Могилянського («Стріл»). В. Стефаник зосередив увагу на зображенні страждань і болю людини, які ведуть її до смерті. Інтерес до цієї теми в літературі та мистецтві наростає хвилеподібно, зумовлюючись історичними подіями. Образ смерті часто з'являється серед поширених мотивів творчості А. Крушельницького. Враховуючи все сказане, спробуємо інтерпретувати проблему смерті на прикладі повістей М. Коцюбинського («Fata morgana», «Тіні забутих предків») та А. Крушельницького («Буденний хліб», «Рубають ліс»), акцентуючи на жанрово-тематичній, проблемній, образній спільності аналізованих творів. Поза тим, що творчість митців незмінно приваблює увагу дослідників, окремої праці з обраної теми на сьогодні ще немає, відтак, є всі підстави говорити про актуальність питання і необхідність його вирішення.

Танатологія (у цьому випадку – сукупність образів-іпостасей смерті) творів М. Коцюбинського та А. Крушельницького представлена кількома шарами. Йдеться про смерть іншої істоти та її переживання індивідом, смерть як стихію та поведінку людини перед її лицем, осягнення власної смерті, алегоричну смерть, осмислення зовнішніх соціально-історичних подій під кутом зору їх нівелюючого і знеособлюючого впливу на людське «Я».

Герої повісті М. Коцюбинського «Fata morgana» перебувають у колі смерті, що набуває трагічного забарвлення через її насильницький характер. Протагоністи переконані, що смерть живої істоти є протиприродною. Тема смерті окреслена через сприйняття Маланки. Про смерть вона говорить як про буденну річ, принагідно, аналізуючи своє минуле: «Як їй було вісім років, помер батько, а на дванадцятому вона вже нікого не мала, oprіч хазяїв. Після матері лишилася стара скриня, дві-три драмки і латаний кожух. Та й тільки» [7, 51]. Про смерть говорить і Гафійка: «Та нехай мене печуть, нехай ріжуть... нехай краще закопають мене в землю!» [7, 57]. Проте тут ідеться про її рішучість, бажання жити з коханою людиною.

До смерті постійно апелює Хома Гудзь: «Таку злість у собі почуваю, аж душа пащить... Як запече, як запече – так узав би в руки довбню та й перебив би усіх. Ходив би від хати до хати – та й по голові, та й по голові. Одного за те, що п'є людську кров, а другого – що не боронить. А потому підпалив би, щоб усе вогнем взялося та попелом розвіялось, щоб тільки лишилась гола земля та ясне сонце...» [7, 56]. Тема смерті невідступно звучить і в його прокльонах: «...здихай, враг тебе бери з усім кодлом...» [7, 66]. Його думки поділяє й Андрій Волик: «Намножилось вас. Хоч би милосердний господь порідив вас війною або мором яким. Може б, легше було на світі...» [7, 76]. Лук'ян Підпара погрожує швидкою розправою кожному, хто насмілиться взяти його добро: «Поклав би на місці, як пса, нехай би зваживсь котрий, не побоявся б гріха!» [7, 92]. Здається герої в будь-яку хвилину готові відібрати життя іншої людини: «живцем пожери б один одного...» [7, 62].

У повісті виокремлено дві картини тотальної розправи. Про першу з них розповідає Панас Кандзюба. Те, що діялося в сусідньому селі, певною мірою перегукується зі злочинами, які вчинив і він сам, і його односельці: «Вибігли за село – якісь люди стоять. Не питали, а кинулись бити. Били на смерть, куди попало, аж поки не одігнали. До самого світу ніхто вже не спав, а вранці пішли оглядати. Вісім лежало готових, один був ще теплий, стогнав...» [7, 116]. Особливо переконливою видається картина покарання так званих проводирів їхніми колишніми однопумцями. Характерно, що М. Коцюбинський акцентував на ненависті й почутті страху перед покаранням за скоєне, що руйнує душі рідних по крові людей.

Образ смерті увиразнюють картини руйнування: погоріла сахарня, з руїн якої «галасно знялось вороння», купи битої цегли, гнилі трухляві жолоби і чорні діри-вікна, мертві стіни. В останній сцені першої частини повісті з'являється образ умерлого, що відсилає до теми смерті: «Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочаться угорі... Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія, і стиха хлипає сум. [...]. Чорні думи, горе серця, крутяться тут, над головою, висять хмарами, котяться туманом, і чуєш коло себе тихе ридання, немов над умерлим...» [7, 70].

У повісті частими є порівняння, що увиразнюють мотив смерті. Так помешкання Воликів, крива, похилена хатинка, з чорною стріхою і білими стінами «здавалась чимсь живим і теплим серед холодних мерців» [7, 48]. З мерцем автор порівняв і панський двір: «Двір – наче мрець у селі, хоч тихий і нерухомий, а будить тривогу» [7, 99]. Для свого господаря «двір-труп» стає особливо притягальним: «Пан не може сидіти в хаті.

Його тягне на двір. В тім дворі-групі якась принада» [7, 99]. Аналогічного конотативного звучання набуває й образ муки, що «заважала Маланці, як мрець у хаті, вона не знала, куди її діти» [7, 115] й уособлює гризоти та муки сумління чесноі жінки, яка спокусилася на чуже добро.

Мотив смерті перегукується з образом землі. У повісті «*Fata morgana*» земля постає як ненажерлива істота, що постійно вимагає жертв. В уяві героїв земля асоціюється з останнім прихистком. Переконаючи Андрія в тому, що лише робота на землі здатна забезпечити добробут родини, Маланка наголошує, що земля «сховає» чоловіка [7, 49]. У моменти гіркого прозріння, звертаючись до землі, жінка з гіркотою визнає, що бідного приймає яма: «Тільки й землі твоєї буде, що лопатою згорнуть на груди» [7, 82]. Наполегливо працюючи, Маланка бореться за виживання своєї родини, «...аби не здохнути, прости господи, з голоду» [7, 49], проте з болем змушена визнати: «Ми пухнемо з голоду, в хаті ні кришки хліба...» [7, 60]. Відтак, смерть від голоду є цілком реальною для Воликів.

Смерть є стрижневим поняттям повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків». Як зауважила К. Хаддад, неминучість смерті, самотність і швидкоплинність життя – ось ключова тональність, яка характеризує трагічну долю людини у свідомості Івана [16, 104]. Від самого народження протагоніст був свідком неспокою і горя: «За його пам'яті вже двічі коло їх хати трембітала трембіта, оповіщаючи горам і долам про смерть: раз, коли брата Олексу роздушило дерево в лісі, а вдруге, коли браччик Василь, файний веселий легінь, загинув у бійці з ворожим родом, посічений топірцями» [7, 182]. Автор детально окреслив картину смерті старого Палійчука: «... тато розмахнув бартку і вдарив плазом комусь по чолі, з якого бризнула кров, залляла лице, сорочку та пишний кептар. Йойкнула челядь, кинулась одтягати, а вже людина з лицем червоним, як його гачі, тьяла барткою ворога в голову...» [7, 183]. Після смерті господаря різко погіршилося становище родини: «Тяжкі часи настали в родині по смерті газди. Загніздилося безладдя, спливали гаразди, продавались царинки одна по одній, і маржина десь танула так, як по горах весною сніги» [7, 184]. Загибель Марічки болюче вразила Івана: «Великий жаль вхопив Івана за серце. Зразу його тягло скочити з скелі у крутіж: “На, жери і мене!” Але потому щемлячий тусок погнав його в гори, далі од річки. Затуляв вуха, щоб не чути зрадливого шуму, що прийняв в себе останнє дихання його Марічки» [7, 204].

Дезорієнтований герой віддається під владу підсвідомості, яка приводить його до місця, де загинула Марічка: «Нарешті побачив, що сидить над рікою. Вона клекотіла та шуміла під ногами у нього, ся кров зелена зелених гір, а він вдивлявся без тям в її бистрину, аж нарешті в його стомленім мозку засвітилась перша ясніша думка: на сім місці брела колись Марічка. Тут її взяла вода» [7, 216]. Те, що дівчину забрала саме вода, актуалізує мотив стихії, хаосу, що протистоїть людині. А спорідненість річки з горами вказує на те, що й гори незабаром заберуть Івана. Сама природа навіює Іванові тужливі спогади про кохану і спокушує його покинути спустілий світ і піти до неї: «Колись Марічка, а тепер він... Вже його зірка ледве тримається в небі, готова скотитись. Бо що наше життя? Як блиск на небі, як черешневий цвіт... нетривке й дочасне» [7, 216–217].

Залишившись самотнім, без підтримки Марічки, єдиної, хто його розумів, заради кого, зрештою, хотілося жити, а разом із тим під впливом негативних магічних дій Юри з Палагною, Іван остаточно губиться, втрачає себе. Навіть первинна інстинктивна реакція забити Юру з Палагною заглушується млявістю, притлумлюється туманом, що огорнув свідомість: «Се ж вони на нього змовлялись!.. Свідомість того туманом шибнула до голови Івана. От скочить через баркан і забити обох на місці. Іван стиснув рукою бартку, зміряв очима баркан, але раптом зів'яв. Знесилля й байдужність знову обняли все його тіло. Нащо? До чого? Так вже, певно, йому судилось» [7, 216].

Герой стоїть на тій межі, коли звичайний здоровий інстинкт життя переходить вже в «інстинкт смерті». Наступні слова, сказані автором ще задовго до загибелі героя, уособлюють майбутню трагічну долю Івана: «А коли надійшла ніч і чорні гори блимнули світлом самотніх осель, як потвори злим оком, Іван почув, що сили ворожі сильніші за нього, що він вже поліг у боротьбі» [7, 217].

У романі «Буденний хліб» тема смерті нерозривно пов'язана з темою життя, зміни поколінь. Уперше вона виникає у зв'язку з батьками пані Ганни Білинської: «Мати вже довгий час нездужає. От тепер насилу піднялася на ноги, але хто знає, чи довго буде триматися. Батько також старенький уже. По хаті давно чути шелест якихось таємничих крил» [9, 18]. Про смерть часто згадують герої повісті. Літній панотець усвідомлює конечність земного буття: «Я не сьогоднішній. Мені вже небагато належить від життя. Ходжу позиченими деньками. От, скільки то ще тут мого!» [9, 28]; «І нас бог тримає ще до якого часу, хоч нам уже пора давно в дорогу. Ой, далека дорога, далека! Але бог небесний знає, що робить. Лишає нам, грішним, час, щоб спокутувати свої провини тут на землі. І за те йому теж слава!» [9, 31]. Його погляди контрастують з переконаннями онука Івана: «Живе, щоб сплатити довг матері-природі, а дійде його життя до останньої стежки – він спокійно зложить свою голову в тому переконанні, що житиме вічно в праці свого життя» [9, 148].

Важливу роль у творі відіграє осмислення смерті матері: пані Наталії та Ганни Білинських. Тема розкривається через систему мотивів: мотив тіла, змученого хворобою; мотив страждань помираючих, очікування смерті як позбавлення від страждань; благословення онука; сумніви Івана – «холодна критика» Бога, який не вислухав «всі його просьби»; мотив жалю та горя рідних; мотив покаєнних спогадів, що переходять у передсмертне марення. Так відбувається уточнення теми: не просто смерть, а процес прощання зі світом, останні хвилини, останні спогади, саме вмирання тіла й перехід душі у потойбіччя.

Пані Наталія дуже слабка, висушена хворобою: «Ні дрібки м'яса, ні м'язів на всьому тілі. Ребра покриті шкірою, лице – дві беззубі щоки з великою прогалиною. Очі – дві глибокі ямки, що запалися між кістю чола та лицем» [9, 95]. Всі слова героїв, спогади, дії, порухи душі – це послідовне прощання: старої Наталії – зі світом, Івана – з помираючою бабусею. У фрагменті немає оповідача, проте автор ніби здатний проникати в найпотемніше. Події зображені двома способами – відсторонено описово та через сприйняття бабусі й онука. Родина Наталії Білинської залишається біля тіла конаючої, їм видно лише зовнішній бік вмирання. Одночасно А. Крушельницький че-

рез сприйняття героїні ввів читача в інший, езотеричний світ. Тут, у передсмертному маренні, через покайні спогоди жінка переходить у смерть як в іншу реальність, куди вже автор не йде, але водночас знімає властивий людині страх смерті. Завдяки такому втаємниченню читач, на відміну від інших персонажів, бачить справжню кульмінацію, а не судоми вмираючого тіла.

Два світи показані в діалектичній єдності. Відбувається протиставлення, побудоване на кольоровій символіці білого та чорного. Фізичний світ людей – темна реальність – позначений стражданнями, хворобою, вмиранням, болем, горем родичів, спогадами й переживаннями. Символом його є чорний серпанок, накинутий на обличчя вмираючої, а відтак і кожної людини. Це символ відгородженості від істинної реальності, обмеженості людини, яка здатна сприймати тільки частину цілої картини. Символіка чорного серпанку стає виразною лише при порівнянні зі світлою реальністю, яка дає відпочинок душі, полегшення, звільнення від земних турбот. Символом езотеричного світу є образ «білого-білого» хлопчика, що з'являється в маренні героїні. Перехід з чорного світу в білий – це ніби скидання чорного серпанку з очей, чесний і повний звіт перед собою, а отже, і перед Богом за прожите життя. Символіка білого після темних (сумних) спогадів, спокій після переживань підказують нам, що цей хлопчик – провідник у потойбіччя. Ритуал прощання з фізичним світом – проходження останніх порогів темної реальності, очищення, ключ до якого – прощення себе й світу через розкаяння. Наталія Білинська в останні миті душею бачить розрізнені картини свого життя, й спільне в них – душевний неспокій вмираючої. Одночасно з протиставленням двох світів, підкреслена їх нерозривна єдність, закономірність процесів, які відбуваються в них. Стає зрозумілим прагнення героїні дочекатися й поблагословити онука, бо треба завершити всі земні справи.

Картину смерті пані Ганни осмислено через сприйняття її сина: «Це був уже котрийсь десятий чи що вибух крові. Жовта, як віск, мати лежала високо на подушках, дихаючи важко, і тільки очі ближчали гарячковим вогнем» [9, 138], проте Іван «... не вірив, щоб мати могла попросити їх, покинути. Від перших своїх дитячих літ одного не припускав собі ніколи до голови: щоб батько та мати могли колись покинути його» [9, 139]. Хвороба матері сприймалася в родині як щось цілком буденне і звичне: «Мати все життя постогнувала. Жалілася, що під грудьми болить, що в плечах давить, що віддих запирає, а при тому всьому працювала далі, не давалася, змагалася зі всіма супротивностями» [9, 142].

Хвора звільняється від обов'язків дружини, матері, робітниці, щоб отримати свободу в іншому вимірі. Вона принесла своє життя в жертву заради чоловіка, дітей, тяжкої праці й відійшла у вічність. Душа жінки звільнилася не лише від колишньої буденної тяжкої праці, а й старого соціального становища, соціального рабства. Вона отримала повну свободу і шанс на нове народження: «...йому вдалось, що мати вже не належить до них, що вона вже розпрощалася з ними, що тільки з жалю до них – до батька, до нього, до дрібної дівчорі – лишилася якийсь час у хаті. Щоб вони освоїлися з тим, що незабаром залишить їх навіки» [9, 140]. Страх перед смертю постає для героїні джерелом усвідомлення марності життя.

Роздуми про смерть стали звичними для чоловіка хворої жінки, він живе зі смертю, чекаючи на її прихід. Протагоніст ще не усвідомлює, що смерть дружини – це також частковий досвід його власного вмирання: «...кожний вибух крові, кожний більший упадок сил матері витискав сльози на очах сивоволосого батька...» [9, 141]. Чоловік разом із дружиною також переживає її смерть. Він бачить картини минулого не до її відходу, а після похорону, коли тіло й душа його дружини вже перестали бути частиною його життя. Він відчув досвід власної смерті, її часткове переживання. У повісті «Буденний хліб» прочитується ще один релігійно-філософський аспект: віра в загробне життя як продовження земного. Філософська семантика смерті проявляється також у здатності людини звільнитися від життя, з метою отримання нової свободи, що дасть можливість зробити рівними усіх перед лицем смерті.

Потужно звучить у повісті і тема аномальної смерті Івана Білінського через заворування на сухоти: «Він бачить під ногами ту страшну безодню, над якою опинився. Бачить, як кожна хвилина наближає його до неї, тручає. І він почуває такий безмежний жаль до світу, таке невисловлене бажання жити» [9, 112], та музиканта, який вчинив самогубство. Виснажений науковими студіями та боротьбою за виживання, Іван марно звертається до батька з проханням про «уможливлення йому виїзду до санаторію». У свідомості молодого чоловіка нав'язливо звучать батькові слова: «Що ж робити... загибай... – товчється на всі лади біля Іванового вуха батькова відмова. – Адже ж усім нам судилося загинати...» [9, 100–101]. Дух затхлості і тління відчуває Іван Білінський у помешканні своїх батьків: «Як уміють шанувати мертві речі, а як зневажають людину, її почування, її потреби. Який систематичний лад панує у всій хаті, яка мертвечина!» [9, 114]. Сумні роздуми Івана контрастують з імпресіоністичними замальовками весняної природи: «Яка велич радості життя! Яка розкішна купіль у сонячному промінні на тлі сніжного квіту й свіжої зелені дерев» [9, 101]. Переживання протагоніста увиразнюють картини поховання: «Він чує душею звуки похоронної пісні, чує удари молотків у труну, чує лоскіт і лопіт тисячних ударів грудками землі. Споглядає по лицях знайомих, прислухається до плачу-ридання матері, стогонів батька, сестер, братів» [9, 111]. Протистояння поколінь транспоновано й у сферу фізичного здоров'я: кремезний батько і худорлявий хворобливий син, якого «виводила з рівноваги постать батька, того здорового, кремезного чоловіка, що не зазнав на своєму віку ніякої недуги, що просто не розуміє стану хворої людини, хворої душею й тілом» [9, 103].

Іван осмислює історію душі своєї сестри, бідної сільської вчительки: «Знав того музику, в якого вона влюбилася. Бачив її тиху меланхолію, коли він застрілився...» [9, 116]. Її самотність і внутрішній біль пов'язані із самогубством коханої людини, по смерті якої вона відсторонилася від міського життя, занурилася у роботу на селі, вже не мріючи про особисте щастя.

Відчуття духовної порожнечі навіюють Іванові думки про самогубство: «...пощо всі ті муки, пощо ті змагання, коли вони безцільні, не доведуть до мети? Краще скоріш покінчити з усім!» [9, 154]. Протагоніст наполегливо повертається до цієї думки, єдине, що стримує його від фатального кроку – усвідомлення свого обов'язку перед батька-

ми: «Мама не пережила б того жалю, що її син наложив на себе руку і втратив навіки можливість спастися» [9, 154].

Феномен алегоричної, моральної смерті душі осмислив А. Крушельницький у повісті «Рубають ліс». Його герої розмірковують про сенс життя та смерті. Корчмар Гершко «...не любив думати про такі погані речі, як кінець життя. Далеко ще не упорядковані його діла» [9, 203]. Старий Юра усвідомлює, що «він буде таки коло самої берези лежати. Чує, що вже недовго йому снуватися. Туй-туй уже до неї добираться, а він таки собі подумав, що тут йому віки вікувати» [9, 228]. Проте він переконаний, що має завершити земні справи: «Він не хоче, не може ще кидати цієї землі. Ще не зробив усього, що повинен був. Ще довгів не сплатив, ще землі своєї не звільнив від записів. Він мусить іще жити» [9, 243].

Фізичній смерті Юри передувала духовна смерть, під якою розуміємо внутрішню деградацію особистості, втрату власної екзистенції як прагнення небуденного життя, зосередженість на матеріальних потребах, прагненні будь-що зберегти для дітей клаптик землі. Напередодні смерті життєві фрагменти в його свідомості послідовно змінювались у хронологічному порядку так, що Юра побачив своє життя у всій його цілісній картині. Про аналогічний огляд фрагментів із життя під час клінічної смерті писав американський дослідник Раймонд Моуді: «Спогади поставали миттєво, всі картини минулого проходили одночасно, і людина могла охопити поглядом їх усі й відразу, наче одним мисленнєвим спогляданням» [14, 26].

Розчарувавшись у подружньому житті, дружині та доньці, почуваючись зрадженим найближчими людьми, Танасій гірко страждає: «Не було в його голові дум, не було в його серці жалю, якась пустка настала в душі. Він відчував, що ніби поховав когось, щось втратив у своєму житті. Що?.. Байдуже!» [9, 248].

Складовою частиною дискурсу смерті у прозі А. Крушельницького є суїцидальні мотиви. Передусім йдеться про погрози Марічки вкоротити собі віку через нещасливе одруження з Петром: «Не одну вже дівчину заховала стариня в гріб, відриваючи її від милого, а приковує до злого нелюба» [9, 370]. Цей мотив відсилає до усної народної творчості: самогубство дівчини, неможливість шлюбу з коханою людиною. Про самогубство говорить і дружина Танасієвого ватага Андрія: «...я не видержу з тобою. Як лишуся, то колись повішуся зі скуки» [9, 259]. Побравшись з обов'язку мати родину, чоловік і жінка зрозуміли, що вони не можуть створити сім'ю, жити під одним дахом, керуватися спільними інтересами. Жінка двічі залишала чоловіка і поверталася, та, зрештою, знайшла своє щастя: «Кажуть люди, що така зробилася гожа молодиця. Дитинку має – сина...» [9, 260]. Проте Андрій мріє про її повернення: «нехай би вернулась із ним, з тою дитиною, було би для них трьох що їсти! Запрацював би! Ой, як би він працював на неї!» [9, 260].

Не відступаючи від правди життя, А. Крушельницький художньо осмислив ще одну смерть – через нещасний випадок, загибель у лісі Івана Стропинчука. Насамперед митець акцентував на переживаннях товаришів загиблого: «Серце б'ється, трохи не скочить з грудей, волосся догори підіймається, а студений піт обливає лице. За кожним кроком росте тривога тих, що то найдалі ще були. Кожний новий крик нового жаху додає

їх душі» [9, 336]. Автор вражає читача натуралістичною картиною: «Найменшого знаку життя. Від очей, носа, губ, лиця, голови навіть сліду не було. Поторощена, обкривавлена грудя тіла і костей – оце голова людини» [9, 336]. Товариші Івана, розмірковуючи про обставини його смерті, приходять до висновку: «Таку йому вже бог смерть призначив» [9, 337] і вирішують спільно опікуватися долею вдови та двох сиріт.

Отже, персонажі М. Коцюбинського та А. Крушельницького роздумують над вагомістю, а то й пекельністю життя–смерті, порівнюють їх чи остаточно віддають перевагу смерті. Цей аспект перебуває в руслі шопенгауерівської опозиції життя–смерть, а тому органічний для європейських модерністів. Письменники осмислюють явища аномальної смерті, зокрема самогубства, убивства, смерті молодого людини. Факти самогубства наявні в їхніх творах на рівні наміру персонажів. У трактуванні авторів вони постають передусім як спроби самогубства-звільнення від небажаного заміжжя, спроба маніпуляції і мають експресивне забарвлення. У творчості М. Коцюбинського та А. Крушельницького категорія смерті набула реальних обрисів. Спільний мотив у творчості митців полягає у використанні характерного для модерністської літератури розмежування матеріальної та духовної сутності людини. В обох письменників типологічно поєднувалися повага до сили людського інтелекту й відчуття його трагічного безсилля, захоплення людиною-творцем та інтерес до патологічних станів людської психіки.

Отже, прозовий доробок митців становить неабиякий простір для подальших літературознавчих досліджень. На жаль, межі статті не дають можливості подати розгорнутий аналіз порушених питань, проте, маємо надію на перспективність обраної теми і подальше її розкриття, зокрема через залучення до опрацювання творів інших авторів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антін Крушельницький – письменник, публіцист, педагог : матеріали до біографії та епістолярної спадщини / укл. О. В. Канчалаба ; автор передмови канд. філол. наук М. І. Гнатюк. – Львів : НАН України. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 2002. – 296 с.
2. Брацка М. Дискурс козацтва в поезії «української школи» польського романтизму : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.05 / М. Брацка ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 20 с.
3. Веретюк О. Українське літературне життя у міжвоєнній Польщі (Видання. Постаті. Українсько-польські літературні контакти) : навч. посібник / О. Веретюк. – 2-ге вид., доповн. – Тернопіль : Горлиця, 2001. – 126 с.
4. Довжок Т. Польська повоєнна проза пограниччя: ідентичність, часопростір, катастрофізм : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.03 / Т. Довжок ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 20 с.
5. Дубина М. Антін Крушельницький : Літературно-критичний нарис / М. Дубина. – К. : ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. – 48 с.
6. Коцюбинський М. Листи до Олександри Аплаксіної / М. Коцюбинський / упор. В. Панченко ; підготування текстів А. Диби, С. Захаркіна та В. Панченка ; коментарі та покажчики С. Захаркіна. – К. : Критика, 2008. – 640 с.
7. Коцюбинський М. Твори : в 7 т. Т. 3 : Оповідання. Повісті (1908–1913) / М. Коцюбинський. – К. : Наук. думка, 1974. – 432 с.

8. *Коцюбинський М.* Твори : в 7 т. Т. 7 : Листи (1910–1913) / М. Коцюбинський. – К. : Наукова думка, 1975. – 416 с.
9. *Крушельницький А.* Буденний хліб. Рубають ліс. – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1960. – 399 с.
10. Листи до Михайла Коцюбинського : у 4 т. Т. 1. – К. : Українські пропілеї, 2002. – 368 с.
11. Листи до Михайла Коцюбинського. у 4 т. Т. 3. – Чернігів : КП Видавництво «Чернігівські обереги», 2002. – 480 с.
12. Листи до Михайла Коцюбинського : у 4 т. Т. 4. – Ніжин : ТОВ Видавництво «Аспект-Поліграф», 2003. – 400 с.
13. *Моуди Р.* Жизнь после жизни : Исследования феномена продолжения жизни после смерти [Електронний ресурс] / Р. Моуди ; пер. с англ. – Режим доступу : www.koob.ru
14. *Новицька О.* Художня проза Антона Крушельницького : жанрово-стильові модифікації : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.01.01 / О. Новицька ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2012. – 19 с.
15. *Сухомлинов О.* Проза Ярослава Івашкевича міжвоєнного періоду : топика і функціональність польсько-українського пограниччя : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.01.03 / О. Сухомлинов ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 20 с.
16. *Хаддад К.* Екзистенційний дискурс у творчості Михайла Коцюбинського : дис. ... канд. філол. наук / К. Хаддад ; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2004. – 204 с.

Стаття надійшла до редакції 15.09.2012

Прийнята до друку 21.02.2013

THE ARTISTIC INTERPRETATION OF THE DEATH MOTIF IN THE PROSE BY MYKHAILO KOTSYUBYNSKYI AND ANTIN KRUSHELNYTSKYI: THE EXPERIENCE OF FRONTIER

Alisa MENSHIY

*V. O. Sukhomlynsky National University of Mykolayiv,
24, Nikolska Str., Mykolayiv, 54030, Ukraine,
e-mail: menshiyan@rambler.ru*

The artistic aspects of the death motif are explored in stories «Fata morgana», «Shadows of Forgotten Ancestors» by Mykhailo Kotsyubynskyi and stories «Daily bread», «Wood is being chopped» by Antin Krushelnytskyi in the light of Ukrainian-Polish frontier aesthetics. It was established that the authors' characters regardless of national and cultural identity think about predetermination of life and death, about the death of another human being, person's behavior in front of death, the allegorical death.

Key words: literature of Ukrainian-Polish frontier, artistic space, motif of death, murder, suicide.

**ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ
МОТИВА СМЕРТИ В ПРОЗЕ МИХАИЛА КОЦЮБИНСКОГО
И АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦКОГО: ОПЫТ ПОГРАНИЧЬЯ**

Алиса МЕНШИЙ

*Николаевский национальный университет имени В. А. Сухомлинского,
ул. Никольская, 24, Николаев, 54030, Украина,
e-mail: menshiyan@rambler.ru*

Интерпретированы художественные аспекты мотива смерти в повестях «Fata morgana», «Тени забытых предков» Михаила Коцюбинского и «Каждодневный хлеб», «Рубят лес» Антона Крушельницкого исходя из эстетики украино-польского пограничья. Установлено, что персонажи писателей, независимо от национальной и культурной принадлежности, размышляют о предопределенности жизни и смерти, в частности, о смерти другого человека, поведении человека перед лицом смерти; переживают смерть матери, аллегорическую смерть.

Ключевые слова: литература польско-украинского пограничья, художественное пространство, мотив смерти, убийство, суицид.